

ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН «КУТТУУ БИЛИМ» ЧЫГАРМАСЫНДАГЫ БИОЛОГИЯЛЫК ЖАНА МЕДИЦИНАЛЫК ИЛИМДЕРДИН БЕРИЛИШИ

**ОПИСАНИЕ БИОЛОГИЧЕСКИХ И МЕДИЦИНСКИХ ЗНАНИЙ В ПРОИЗВЕДЕНИИ ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА «БЛАГОДАТНОЕ ЗНАНИЕ»
THE DESCRIPTION OF BIOLOGICAL AND MEDICAL SCIENCES IN THE PRODUCTION OF JUSUP BALASAGYN «FAVOURABLE KNOWLEDGE»**

Бул макалада Жусуп Баласагындын «Куттуу билим» чыгармасындагы биологиялык жана медициналык илимдердин чагылышы каралган.

Негизги сөздөр: *Табият, диета, аракеттик, даарыгер, табып.*

В статье отражены биологических и медицинских знаний произведения Жусупа Баласагына «Благодатное знание».

Ключевые слова: *Природа, Диета, Пиянство, Врач, Целитель*

In this quotation he represented the presentations of biological and medical sciences of Jusup Balasagyns poem.

Key words: *Nature, Diet, Alcoholism, Doctor, Healer.*

Адатта, адам баласынын жашоодогу салмагы анын канча жыл өмүр сүргөндүгү менен эмес, кандай пайдалуу эмгек жараткандыгы менен бааланат. Эгер элиң үчүн жемиштүү, баалуу эмгек жасасаң, сенин өлбөстүгүң ошондо. Табият ыроологон талантын кастарлап, өзүнүн ички дареметин, мүмкүнчүлүгүн толук колдонгон Жусуп Баласагын бабабызга миң жыл толуп олтурат. Улуу ойчулдун 1069 – жылы Кашкарды бийлеген Табгач-Буура Кара-Хан Абу Али Хасанга арнап жазган санат-насыят түрүндөгү чыгармасы өлкөнү башкарууну үйрөтүү максатын көздөп жазылган. Улуу ойлорду камтыган баалуу эмгеги үчүн Жусуп Баласагынга «Улуу хандын атайын кеңешчиси-Хас Хажиб» деген ардактуу наам ыйгарылган.

Жусуп Баласагын Чүй аймагында жайгашкан Токмок шаарынын түштүк-батыш тарабындагы, азыркы Бурана аталган, Баласагын шаарынын перзенти. Кооз аймакты жердеген, кыргыз жеринен чыккан, жалпы түрк элдерине тиешелүү улуу инсан. Өз заманында көчмөн уруулардын тилин, дилин, өнөр-билимин кенен изилдеп, сөз берметтеринин артынан сая кубалап, «Куттуу билим» чыгармасын он сегиз айда жараткан. Бул чыгарма түрк элдеринин рухий орток мурасы [1].

Арадан канча мезгил өткөнүнө карабай, улуу ойчулдун жараткан чыгармасы өз таасирин жоготкон жок, тескерисинче, күн санап адамдарда бул эмгекке болгон кызыгуу өсүүдө. Алп ойчулдун чыгармасын окуп, табиятты сүрөттөөдө азыркы илим менен дал келген ой-пикирлерди чагылдыргандыгын, баамдап көрүп чыгарманы изилдөөнүн актуалдуу экендигине ынанасың.

Жусуп Баласагындын чыгармасында диалектиканын закондору, философиялык, этикалык, эстетикалык, саясий, юридикалык, социалдык категориялар кеңири берилген. Ал эми астраномиялык билимдердин чагылышы жана тарбиялоо процессинин маани-маңызы туралуу [2,3] макалаларда баяндалган. Ойчулдун энциклопедиялык чыгармасы философиялык гана мурас болбостон [4] табият таануу илимдериндеги проблемалар да кеңири спектрде каралган.

Бул макалада Жусуп Баласагындын чыгармасындагы табият таануу илимдеринин ичинен биологиялык жана медициналык илимдердин берилиши каралат. Биология илими жыл мезгилдеринин бири болгон жаздын келишин, мезгилдердин алмашып турушун, күн энергиясынын өсүмдүктөрдүн денесинде энергиянын башка түрүнө айланышын, ал энергиянын сакталышын күн менен жердин байланышынан улам табияттагы өсүмдүктөрдүн жазда кайра жер бетине чыгышы менен түшүндүрөт. Ошондой эле бул байланыш айлана чөйрөгө таасир этип, абанын составын тазалайт жана нымдуулукту тиешелүү нормада сактап турат. Ал эми жаз мезгилинин келишин чыгармада төмөнкүдөй баяндайт:

Чыгыштан жаздын атыр жыты келди,
Бейиштин жыргалындай мээрим берди.
Жер бети кары эрип жыпар чачты,
Бүт дүйнө сулуулукка көркүн ачты.
Жашыл жаз кыш өмүрүн сүрүп салды,
Бакыттын түркүн гүлүн үйүп салды
Күн кайтты өз жолунан кайрып улам,

Кой жылдызга Балыктын куйругунан.
Бактар кийди окшошуп жашыл көйнөк,
Кызыл, күрөң, кара, көк саймасы көп.
Жапканда жер бетине жашыл торко,
Өкүмдар кербен салды Кытай жолго.
Тоолор да боенгонсуп осмо, басма,
Алоолоп кочкул жашыл ушул чакта.
Кайкуулап көктө турна тизилишкен,
Баратат кербендердей жолго түшкөн [1,51-6].

Айлана—чөйрөнүн кооздугуна суктануу менен бирге, жаныбарлардын сырткы морфологиясын сүрөттөп, ошол мезгилдеги табият тазалыгын, жаратылыш көрүнүшүн төмөндөгүдөй мүнөздөгөн:

Улар куш обон созот арзып-арзып,
Сулуу кыз көңүлдөшүн чакыргансып.
Кекилик жанын сабайт, какылыктап,
Кара каш, кызыл тамак, жашыл алкак.
Кара кузгун салаңдатып тумшугун,
Чыгаргансыйт чырлуу кыздай өз муңун.
Булбул сайрайт кубулжутуп гүлзарда,
Күнү-түнү издегенсип бир арга.
Элик ойнойт гүлдүн терип баригин,
Марал ойнойт сая кууп шеригин [1,52-6].

Жусуп Баласагын адам баласынын жаратылышта баарынан акылдуу жаралган жан, анын биологиялык потенциалы көп экендигин айтат. «Билеги күчтүү бирди жыгат, билими күчтүү миңди жыгат» деп айтылгандай, адам баласыны билим алууга үндөп, билим менен инсан ченемсиз күч-кубатка ээ болуусун маалымдайт жана ал аркылуу сый-урматка бөлөнөөрүн айтат. Башкача айтканда адамдын биологиялык өзгөчө жаралган, жогорку түзүлүштөгү жан экендигин белгилейт.

Адамзатты жаратты жандан артык,
Акыл, билим, өнөрдү берди калпыш.
Ак пейил тилди, ойду кошо берди,
Жаркын жүз, жакшынакай келбет өңдү.
Билим берди – адамзат улуу болду,
Окуу менен көп ачты сырдуу жолду.
Билим менен эмгек ишти бүткөрөт,
Илим бекти муратына жеткирет [1-56-57-6].

Демек, илим-билим аркылуу коом өнүгөөрүн, адам муратка жетээрин, билим алуу мүмкүнчүлүгүн жараткан бир гана пендесине буйруганын даанышман айкын көрсөтө алган. Автор бул эмгегинде ар бир кесип ээсинин чоң орду бар экенин ишенимдүү сүрөттөгөн. Маселен, жаратылыш менен жакын болгон дыйкандар, малчылар темасына да көңүл буруп, алардын коомдо орду зор экенин жана аларга урмат-сый көрсөтүүгө калайык-калкты чакырган.

Эми айтамын дыйкандар туурасында,
Эң керектүү адамдар, ишен буга.
Аралаш, мамиле түз-ушул кеңеш,
Сен болосуң кардың ток, кырсыксыз эч.
Сыйынан дыйкандардын четте эмессин,
Эмгегинен алардын ичип, жейсин.
Дос болгун алар менен-тазарасың,
Жетиштүү дайым болот алдында ашың [1,333-334-6].

Жусуп Баласагын дыйкан адам баласынан баштап, кыбыр эткен жан-жаныбарлардын баарына пайда келтирээрин чагылдырат. Ал эми малчылар жөнүндө:

Булар-ак дил, такыба элден болот,
Эч адамга тийгизер залалы жок.
Кийим, тамак, ат унаа ошолордон,
Шамал сындуу күлүк ат ушул колдон.
Кымыз, сүт да, май, жуурат жана курут,
Шалча, кийиз, ат токум- алардан бүт.
Малчылардын баардыгы асыл келет!
Ишенимин алардын актоо керек [1,336-6].

Малчылар жаратылышынан ак көңүл, пейли жайдары, кенен жаралып, бирок каада, сыпаалык жагынан жалган сүйлөгөндөрдү жек көрүп аябасын эскертет.

Темирчилердин өтө жогору температураны колдонуу менен темирлерди эритиши, өтүкчүлөрдүн терини ашатышы, бычмачылардын калыпты алышы, боекчулардын боекту алышы, аны колдонуу менен керектүү түстөрдү пайда кылышы химиялык түшүнүктөр экени айтпаса да түшүнүктүү.

Темирчилер өтүкчү, бычмачылар,
Боекчусу, жебечи, жаачысы бар.
Ааламда кооз буюм ушулардан,
Таң каларлык жасалга усталардан [1,337-б].

Чебер ойчул адамдын теги жөнүндө өтө кенен баяндаган. Биологиялык термин менен айтканда «ген» жөнүндөгү түшүнүккө кеңири токтолгон. Эгерде кыздын теги жакшы акылдуу экенин байкап, билип калсаң тез арада ал, болбосо аны колдон чыгарасың деген ойдо «качыра көр аялдын акылдуусун» деп эскертет. Аны алып качуу керек деп түшүнүп албай, тез арада үйлөн деген ойду айтканын баамдоого болот.

Аял алуу кааласаң эгер өзүң,
Жакшы танда, өтө өткүр болсун көзүң.
«Теги» дурус, абийирдүү болсун ак кыз,
Уяттуу, таза, эстүү жана айыпсыз...
Өзүңө чын берилип, так да болсун,
Күнөө кылбай, ар дайым ак да болсун,
Ата-теги өзүңдөн болсун төмөн!
Атактууга күч күйөө болосун сен!
Өзүң теңдүү жердин да алба кызын,
Качыра көр аялдын акылдуусун.
Акылдуу кызды тапсаң карап турба,
Төрт сапаттын бардыгы болот анда [1,339-340-б].

Бул ыр саптарынан нечен кылым мурда эле даанышман ойчул тек жөнүндө таасын пикирин билдиргендиги көрүнүп турат.

Жусуп Баласагындын ичимдиктин организмге тийгизген терс таасирин баяндап, кандай кесепеттерди алып келээрин айтат. Баамчыл калемгердин айткан ою бүгүнкү күндө да маанисин жоготпой, спирттин касиетинин биологиялык объектиге тийгизген таасирин көрсөтүп турат. Адам баласынын мээси жаныбарларга салыштырмалуу татаал функцияны гана аткарабастан, аны анализдеп, синтездеп жана ошого жараша иш-аракеттерди жасайт жана аны акыл-эс менен башкарат.

Аракеч-кулкунундун кулу болдуң,
Мойнуңа тилемчилик минет, койгун.
Кедей ичсе түгөтөт өз тапканын,
Бектер ичсе – ач кылат элдин баарын.
Байлыкты шарап жутат-кайтпас душман,
Ичкенди чырдаштырып, мушташтырган.
Ичип алган ажырайт акылынан,
Акылсыздар – акылман болот кайдан [1,184-б].
Башкара алган өздөрүн-бакыт табат,
Өзүн сактап, ичпесин арак-шарап.
Мас болсо акылдуу да-алжып калат,
Акылсыз мас болгондо-жеткен азап.
Арак бул-акыл билим душманы да,
Бардык чырдын, чатактын бучкагы да.
Акыл-эстүү жүз эсе-болсо да адам,
Ичкич болсо, ишине жарабас жан [1,219-б].

Адамдын ичимдикке берилип кетүүсүнөн аны сактоонун жолдорун да көрсөтүп берген жана медицинага да кайрылган. Медицинанын маанилүүлүгүн, дарыгерлер менен элдик табыптардын элге тийгизген пайдасын белгилеген.

Сопсоо туруп кээде адам ооруп калат,
А дарыгер кеселге дабаа табат.
Оору жолдош өлүмгө жолун туткан,
Өлүм болсо-өмүргө чексиз душман.
Дарыгерди сыйлагын, достошо жүр,
Элге керек, айтканын аткара бил [1,330-б].

Ошол мезгилде эле элдик табыптар менен дарыгерлердин ортосундагы келишпестикти айткан. Чынында, азыр деле ошол көрүнүш. Дарыгерлер менен табыптардын көз караштары эки башка экенине күбө болобуз.

Дарыгерлер эмчиге ишенишпейт.
Эмчилер дарыгерди киши дешпейт.

Бирөөсү кесел жанга даары берет,
Дагы бири жин ооруну эмдеп көрөт [1,330-б].

Чебер ойчул ардактуу кесип ээлерине урмат көрсөтүү менен, ден соолукка түздөн-түз таасирин тийгизген диетага да кеңири токтолот. Анын адамдар жана жаныбарлар үчүн кандай мааниси бар экендигине өз баасын берет. Бүгүнкү күндөгү адам көйгөйү болгон семирүү, андан пайда болгон оорулар, туура тамактануу жөнүндөгү кеңештерди Жусуп Баласагын эчен жыл мурда эле чыгармасында баяндаган. Ооба, чыгарма бекеринен «Куттуу билим» деп аталган эмес тура. Бул эмгектен өзүбүзгө эбегейсиз зор пайдалуу кеңештерди алабыз. Ашыкча жеп, ашказанды чоюу, чоюлган ашказанга тамактын көп сарпталышы, ичеги карындын тынбай иштеши, ашыкча майдын органдарга топтолушу, анын ар түрдүү ооруларды алып келиши төмөндөгүдөй баяндалат:

Шашылба, лапылдата ашык жебе,
Ушинтип акылдуу жан айткан эле:
«Ашка соргок адамга кырсык өнөк
Соргокту кесел өзү чырмай берет!
Кекиртегиң тыя жүр- келет кесел,
Ичкен, жеген ашыңды азайта көр!
Ден соолукту бул адат буза берет,
Эмдебесең артынан- өлүм келет!
Адам деген атакка татуу үчүн,
Ысык менен суукту ченеп ичиң.
Табитиңе жараша тамак танда
Сак болгун, жараксызын алып ташта,
Аштыбы, ысыктыгың сууктап ич.
Сууктасаң – кайрадан ысыкка түш.
Жаштык чагың өмүрдүн ысык тушу,
Муздагың же – ансыз да каның кызуу.
Кырктан ашсаң – өмүрдүн күзү салкын,
Ашказанды ысыктап таптап алгын.
Алтымыштын чилдесин калсаң басып,
Муздакты унут, ысыкты алгын шашып!
Эгерде өз денеңди сактап жүрсөң,
Ден соолугуң темирдей болот бекем [1,348-349-б].

Ж.Баласагын эстетика–этикага да олуттуу көңүл буруп, ар өңүттөн жеткирип берген. «Баланы жашынан», дегендей балдарды туура тарбиялоо жөнүндө кеңири насыят кылат. Чыгарманы окуп чыккан адам бүтүндөй жуурулушкан философиялык бай ойлорду өзүнө алып, пайдалуу кеңештердин кучагында калат.

Уул кыздуу болуп калсаң сен эгер,
Үйүңдө өстүр, жайсыз болот бөтөн жер,
Тарбиячы адам тап, пейли кенен,
Уул-кызың дени сак өсөт экен.
Билим берип, адилет тарбияла,
Эки дүйнө бактылуу болот анда.
Уулдарга үйрөткүн жакшы сапат,
Жакшы иштен бакыт да, байлык табат.
Тескеп тур, уул ишсиз–бош калбасын,
Бош болсо, текке кетер өмүрү чын [1,341-б].

Ж.Баласагын Орто Азиянын улуу ойчулдары Аль-Фараби, Ибн-Сина, Беруни сыяктуу дүйнө Алланын буйругу менен пайда болгон жана өзүнүн закон ченемдүүлүгү менен өнүгөт деген көз карашты колдонгон. Ал жогорку деңгээлдеги жалпы сабаттуулук коомдун наркын, адабин жогорулатат деп эсептеген. Адам баласынын билими тереңдеп, даражасы өскөн сайын, ошончолук жөнөкөй болуу менен, журтуна жугумдуу, калкына кайрымдуу болуусун эскертет.

Китеп атын «Куттуу билим» деп койдум,
Кутун алсын окуган – терең ойдун [1,70-б],-

деп акын өзү жазгандай, бүгүнкү күндөгү жаш муундарга чыгарманы окутуу, ар бир мугалим үчүн парз.

Ошондой эле орто мектепте өтүлүүчү биология (6 – класс) предметинин өсүмдүктөр бөлүмүндө фотосинтез темасыны өткөндө, биология (8– класс) предметинин адамдын анатомиясы, физиологиясы жана гигиенасы бөлүмүндө тамак сиңирүү системасы темасыны түшүндүргөндө жана биология (9,10,11 – класс) сабактарында генетика бөлүмүндө «Куттуу билим» чыгармасындагы жогорку айтылган пайдалуу кеңештерди пайдалануу туура жана зарыл деп эсептейбиз.

Адабияттар

1. Жусуп Баласагын «Куттуу билим», 2011, Бишкек, -488 б.

2. Абдибаитова А., Тайиров М.М., Жусуп Баласагындын «Кут алчу билим» дастанындагы астрономиялык билимдердин чагылышы. Наука и новые технологии, 2013, №5, 97-100 б.
3. Тайиров М.М., Касымов Т., Миталипов К. Жусуп Баласагындын « Куттуу билим» дастаны жана анын тарбиялык мааниси. Вестник КНУ, 2015, 602 – 607 б.
4. Исаков А.К. «Куттуу билим» орто кылымдардагы рухий-философиялык мурас. Наука и новые технологии, 2013, №5, 340-342б